

تاریخ و صاف

• دکتر فرزانه عزیززاده
کارشناس ارشد نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران

تاریخ و صاف، عنوان دیگر کتابی است تاریخی موسوم به: «تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار» Tajziyat al amsar va tazjiyat al a'sar، اثر ادیب شهاب‌الدین و یا شرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله شیرازی ملقب به و صاف الحضرة است که مختصراً با عنوان و صاف از او یاد شده است و تألیف تاریخی اش نیز به همین نام - تاریخ و صاف خوانده می‌شود که اثری تاریخی به زبان فارسی مشتمل بر پنج مجلد، عمدتاً در تاریخ ایلخانان مغول است.

- مؤلف در حدود سال ۶۳۳ هجری قمری در شهر شیراز تولد یافته، پدرش در دستگاه حکومت مغولان در فارس اشتغال داشت و فرزند - و صاف مؤلف تاریخ موضوعه - نیز در همان ولایت به تحصیل و کسب معارف مرسوم پرداخت و به دستگاه حکومتی راه یافت و عاقبت الامر بدستگیری وزراء ایلخانان از جمله خواجه رشیدالدین فضل‌اله همدانی به دربار غازان خان و اولجایتو راه یافته و به تألیف و تکمیل تاریخ معروفش پرداخته است.

- تاریخ و صاف، که به واقع می‌توان از آن به عنوان ذیل تاریخ جهانگشای جوینی نامبرد و در خطبه - مقدمه - کتاب به پیروی از عظاملک جوینی و تاریخ او اشاره دارد و سعی نموده به همان شیوه - فارسی مغلوق و مصنوع، مشحون از عبارات پردازی‌های مرسوم منشیانه و رعایت صنایع ادبی است و یکی از مشکل‌ترین نمونه‌های نثر فارسی در تاریخ‌نگاری ایرانی، ممزوج با لغات، ترکیبات و شواهد نظم و نثر عربی ارائه داده که بخشی از آنان، اثر شخص مؤلف - و صاف - است و نشاندهنده اجاطه او بر نظم و نثر عربی است.

- و صاف ظاهراً از سال ۶۹۹ هجری قمری شروع به تألیف اثرش نموده و به ذکر وقایع تاریخ مغولان از سال ۶۵۶ هجری - زمان سقوط بغداد بدست هولاکو خان مغول تا وقایع سال ۷۲۸ هجری، قسمتی از حکمرانی سلطان ابوسعید بهادرخان آخرین ایلخان مقتدر مغول پرداخته است و به واسطه‌ی حضور بلاواسطه در رویدادها و وقایع که گاه شخصاً شاهد جریانات بوده و بعضاً از ناظران و زعمای قوم اطلاعات لازم را اخذ نموده، لاجرم تاریخش از اعتبار و سندیت برخوردار می‌گردد.

- و صاف علاوه بر ثبت و درج زندگانی ایلخانان مغول، به بخشی از حکومت سلغریان، اتابکان، سلاطین دهلی، ملوک مصر و بویژه وضعیت ولایت فارس پرداخته و به اوضاع سخت اجتماعی و فشار مغولان بر مردم نواحی متصرفی نیز پرداخته است.

بیروت و لاهور چاپ و انتشار یافته است و همچون نمونه‌ای بی نظیر از نثر مصنوع فارسی آمیخته به نظم و نثر عربی متکلف در تاریخنگاری ایرانی در سطوح آکادمیک مطرح است و روشن ترین متن کتاب در سال ۱۳۴۶ شمسی با عنوان تحریر تاریخ و صاف در تهران، چاپ و انتشار یافته است.

– علاوه بر منابع فارسی از جمله فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران و... که از نسخه‌های متعدد خطی تاریخ و صاف در کشور خبر میدهد، برای شناسایی بعضی نسخه‌های موجود در خارج از کشور میتوان به منابع ذیل مراجعه نمود:

۱ – Catalogue of Persian MSS. In the British museum, VOL I / – ۱
۱۸۹۷/ P ۱۶۱-۱۶۳

که به معرفی نسخه‌های خطی متعددی از جمله با رقم / ابن میرزا علی امراله الهمدانی / و به‌ویژه از دوره صفویه به خط نسخ با تاریخ ۱۰۴۷ و ۱۰۹۰ هجری و بشیوه نستعلیق با تاریخ ۱۲۱۷ هجری، همچنین به نسخه ای بخط شکسته هندی و کاغذ انگلیسی بتاریخ ۱۸۰۶ میلادی و... اشاره نموده است. همچنین فهرست:

۲ – Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the oriental Public Library at Banki Pore / VOL ۶ / ۱۹۱۸ Patna/ P۱۶۰-۱۶۲

که به معرفی نسخه‌ای کامل از قرن نوزدهم بقلم شیخ تفضل حسین بن عظیم الدین محمد بن جلال الدین محمد پرداخته و کلیه مجلدات و مختصات کتاب و شرح زندگانی مؤلف را ارائه نموده است. ایضاً:

۳ – Catalogue of Persian manuscripts ... in the Bodleian Library – ۱۴۷
/ Oxford, ۱۸۹۷/Part I/P۸۴-۵/ No

که از نسخه‌ای کامل و پنج جلدی، با حواشی توضیحی در بخشی از صفحات بویژه در توضیح لغات مشکلی متن که مجلد نخست آن با تاریخ ذیحجه ۸۸۵ هجری است و به نظر میرسد همانگونه که فهرست نگار، پروفیسور Hermann Ethe نگاشته، نسخه‌ای بسیار ارزشمند از تاریخ و صاف باشد.

همچنین فهرست الذریعه الی تصانیف الشیعه، جزءالثالث، ردیف ۱۲۸۸، از نسخه‌های تاریخ و صاف «فی الخزانة الرضویة»، همچنین «فی داخل سرای همایون باسلامبول» نام برده است.

* برای کسب اطلاعات مفصل، علاوه بر منابع فوق‌الذکر می‌توان به مآخذ ذیل مراجعه نمود.

۱ – کتاب «... فی ذیل علی کشف الظنون، چاپ بیروت، ج ۳، ص ۲۱۸ با عنوان «شرح تاریخ الوصاف...» به نسخه ای از کتاب رقم محمد بن یوسف الرهاوی

الحلی متوفی بتاریخ ۱۱۸۵ هجری در قسطنطنیه اشاره نموده است.
۲ – کشف الظنون ذیل عنوان «تاریخ الوصاف» کتاب را با تاریخ عتبی مقایسه نموده و به ارزش‌های ادبی آن اشاره دارد.

۳ – دانشنامه جهان اسلام، چاپ تهران ۱۳۸۰، جلد ششم، صفحات ۲۶۰-۲۵۹.

۴ – تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح الله صفا، تهران ۱۳۷۸، ج ۳/۲، ص ۱۲۶۲-۱۲۵۹.

۵ – دایرة المعارف فارسی، مصاحب، تهران ۱۳۸۰، ج یکم، ص ۵۹۹.

– نسخه خطی تاریخ و صاف «تجزیة الامصار و تزجیة الاعصار» – موضوع این نوشتار به شماره ۱۷۴۸۵/ف از مجموعه متعلق به بخش نسخه‌های خطی و نادر از کتابخانه ملی ایران در قطعی است که غالباً رحلی کوچک خوانده می‌شود، مشتمل بر ۵۱۳ ورق در ۱۰۲۴ صفحه، هر صفحه با مسطر ۲۵ سطری، ابعاد یک ورق حدود ۳۰۸*۱۸۵ میلی‌متر، کاغذ فرنگی به رنگ نخودی آهار مهره و مسطر صفحات آن همراه با جدول کشی‌های مضاعف‌الوان. تسمه زرین و رادّه‌گذاری، به خط نسخ پاکیزه به قلم سیاهی و عناوین مطالب به سرخی قلم جلی و بعضی صفحات با توضیح و تحشیه جزئی، بتاریخ ۱۲۲۲ هجری قمری از دوره قاجار است. جلد نسخه، مقوایی با رویه و اندرون چرمی برنگ مشکی و رویه با طرح ترنج و نیم ترنج مذهب، ضربی فرسوده با شیرازه ته دوخت است.

– نسخه با جمله «بسم ا... حمد و ستایشی که انوار اخلاصش آفاق و انفس را چون فاتحه صبح صادق متلالی سازد و...» آغاز می‌شود و به عبارت «... و الحمدلله رب العالمین و الصلوة علی رسوله...» قدتم تحریر المجلد الخامس و هو آخر مجلدات التاریخ الموسوم بوصاف بعنایة الله تعالی سبحانه و حسن اللطاف سنه ۱۲۲۲» ختم میگردد و کتاب به ذکر برخی جزئیات از جمله تعداد مجلدات کتاب و تاریخ استنساخ ۱۲۲۲ هجری قمری پرداخته لیکن نامی از خود نبرده است.

– کتاب همانگونه که در رقم نیز صراحتاً بیان شده است در پنج مجلد تنظیم یافته و به ماجراهای ایلخانان مغول و امراء ایشان در فاصله سال‌های ۷۱۲-۶۵۶ هجری قمری برابر با ۱۳۱۳-۱۲۵۸ میلادی پرداخته است.

– مجلد نخست، بطور مختصر از مرگ منگوقا آن آغاز گشته و از جانشینی قویبای قان، تیمور قان، تصرف بغداد توسط هولاکوخان، آباقاخان، سلاطین مصر، سلطان احمدتکودار و قدرت گرفتن ارغون خان یاد شده است.

– جلد دوم به امراء سلغوریان فارس، سلسله اتابکان لرو حکمرانی ارغون خان پرداخته است.

– جلد سوم از حکمرانی کیخاتو، بایدو، سلاطین کرمان، هند و دهلی، غازان خان و قدرت یابی او سخن رفته است.

– جلد چهارم به تداوم حکومت غازان خان، مرگ او و قدرت یابی ایلخان اولجایتو، مرگ تیمور قان، سلطان علاءالدین در دهلی، سلاطین مصر، به قدرت رسیدن چنگیز خان، سقوط الموت و مواجهه با اسماعیلیان پرداخته است. (در خاتمه این مجلد از شهر اگر در هندوستان به عنوان محل خرید نسخه ذکر شده است).

– مجلد پنجم به زندگانی چنگیز خان، اوکتای قان، مراجعت اولجایتو به بغداد در رمضان ۷۱۲ هجری قمری و فوت او، بقدرت رسیدن ابوسعید بهادرخان و... ختم میگردد.

– بعضی نسخه‌های خطی تاریخ و صاف در عموم مجلدات، علاوه بر مطالب مزبور ملحقات و اضافاتی جزئی نیز در بردارند.

– تاریخ و صاف نخستین بار در ۱۲۶۹ قمری در بمبئی به چاپ سنگی رسید که در سال ۱۳۴۰ شمسی همان چاپ در تهران بصورت افست، مجدداً انتشار یافت. – جلد نخست تاریخ و صاف با ترجمه آلمانی آن در اواسط قرن نوزدهم میلادی در وین چاپ و منتشر شد و علاوه بر آن با اضافاتی در شرح لغات و توضیحات به ترکی و فارسی و ترجمه انگلیسی بکرات در شهرهای تبریز، تهران، پاریس،